

УДК 94(477.6)"1870/1917"

В. О. Куліков

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В ЗАВОДСЬКИХ ТА ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ (1870-1917)

У статті розглядається діяльність легальних громадських об'єднань, утворених мешканцями промислових поселень Донбасу протягом кінця XIX – початку XX ст. У висновках стверджується, що попри консервативну (а часом реакційну) політику містотвірних підприємств та держави, в заводських та шахтарських поселеннях існували самоврядні громадські об'єднання. Наявність таких організацій свідчить про обмеженість влади містотвірних компаній у заснованих ними поселеннях, а також про існування там ознак громадянського суспільства.

Ключові слова: заводські та шахтарські поселення, Донбас, Юзівка, промисловий капіталізм, громадські об'єднання.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-43-52

Суспільства поселень, утворених промисловими підприємствами для забезпечення робочою силою, історики здебільшого описують як цілком залежні та контрольовані містотвірними підприємствами (Borges and Torres, 2012, Sandström and Persson, 2021). При такому дослідницькому підході містотвірна компанія виступає історичним протагоністом, у той час як суспільства заводських та шахтарських поселень представляються пасивними об'єктами корпоративної влади. Патерналістський авторитарний режим у формі корпоратократії, здавалося, не давав жодної надії на розвиток громадянського суспільства. Тим не менше, наприкінці XIX ст. у багатьох заводських та шахтарських поселеннях Донбасу їх мешканці почали об'єднуватись у добровільні асоціації.

Історики звертали увагу на різні форми робітничого руху як протидію корпоративній гегемонії (Прийменко, 1977). Але вони приділяли значно менше уваги процесам творення та діяльності громадських об'єднань поза межами трудових конфліктів. Діяльність культурно-просвітницьких, церковних, піклувальних і т.п. асоціацій розглядалась у низці краєзнавчих праць, але поза контекстом проблеми формування громадянського суспільства у промислових поселеннях (Стёпкин и Гергель, 2008). Між тим, вивчення питання про діяльність громадських об'єднань в заводських та шахтарських поселеннях є важливим для розуміння принципів розподілу влади та природи цих поселень. Воно також є релевантним в контексті дискусії про глибину історичних традицій демократичних інститутів у регіонах поширення заводських та шахтарських поселень, таких, як Донецький басейн.

У цій статті розглянемо діяльність легальних громадських об'єднань, утворених мешканцями промислових поселень Донбасу протягом кінця XIX – початку XX ст. У якості прикладів, використаємо Юзівку при заводі та копальнях Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобного й рейкового виробництв (далі – Новоросійське товариство) та інші робітничі поселення Донбасу.

Наведені у статті матеріали показують, що попри консервативну (а часом реакційну) політику містотвірних підприємств та держави, в заводських та шахтарських поселеннях існували самоврядні громадські об'єднання. Більшість з них виникла за ініціативи

містотвірних підприємств, що контролювали ці об'єднання. Але у кількох поселеннях виникли громадські організації, що були спрямовані на обмеження корпоративної влади. Їх опозиційність ґрунтувалась на суперечках між державними відомствами, а основним методом було подання петицій в державні інстанції. Тим не менше, вже наявність таких організацій свідчить про обмеженість влади містотвірних компаній у заснованих ними поселеннях, а також про існування там ознак громадянського суспільства.

Питання про зрілість формування громадянського суспільства в Російській імперії є одним з найбільш дискусійних в історіографії. Деякі фахівці датують початок його формування кінцем XVIII ст., коли в країні з'явилися перші добровільні громадські об'єднання. Інші наполягають на поч. XX ст., коли такі об'єднання досягли твердішої правової основи (Миронов, 2008; Bradley, 2009; Бредлі и др., 2011; Миронов, 2014). Як би там не було, на початок XX ст. Російській імперії мала розгалужену мережу добровільних громадських асоціацій. За підрахунками дослідника Джозефа Бредлі, на початку XX ст. Росія, «невідома раніше як країна асоціацій», мала близько 10 тис. добровільних громадських організацій. Напередодні Першої світової війни в країні було найбільше в світі число кооперативів. Д. Бредлі вважає, що громадські асоціації увійшли в життя надзвичайно швидко і «відрізнялися різною різноманітністю місій і проектів: від невеликих благодійних та сільськогосподарських товариств у невеликих містах до клубів для відпочинку і спорту у великих (Bradley, 2009, с.1).

Заводські й шахтарські поселення не мали статусу міст і відповідних політичних інституцій: у таких поселеннях не діяли принципи міського самоврядування й не було сільських органів самоврядування – земств і сільських громад. Однак поселенські спільноти створювали виробничі та культурно-просвітницькі товариства й товариства взаємодопомоги. Держава давала дозвіл на заснування громадських організацій дуже обережно й ретельно стежила, щоб їхня діяльність не виходила за межі передбачених статутом завдань, які переважно стосувалися взаємної матеріальної допомоги.

Ставлення містотвірних підприємств до громадських об'єднань було амбівалентним. З одного боку, вони вбачали в громадських об'єднаннях можливість творення спільнот, формування локальної ідентичності, й зменшення плинності робітників. З іншого боку, громадські об'єднання, що діяли на основі самоврядування, підривали владну монополію містотвірного підприємства. Тому такі підприємства погоджувались на створення виробничих товариств і товариств взаємодопомоги, а також (із деякими обмеженнями) культурно-просвітницьких товариств, але не сприяли виникненню громадських організацій, що виходили за межі господарської та культурної діяльності. Тим не менше, навіть попри таку консервативну позицію держави та корпорацій, у заводських та фабричних поселеннях діяли самоврядні громадські об'єднання.

Ще одним предметом дискусії дослідників громадянського суспільства Російської імперії є те, які саме громадські об'єднання варто зараховувати до інститутів громадянського суспільства. Так, у колективній монографії за редакції Анастасії Туманової, громадянське суспільство трактується як «сукупність некомерційних добровільних самодіяльних та самофінансованих громадських організацій, що орієнтуються на суспільно корисні завдання (неполітичні та неекономічні), як-от просвітництво, соціальне забезпечення, розвиток медицини, науки, культури» (Бредлі та ін., 2011, с.9, 11). Між тим, дослідник Борис Миронов вважає, що виключення політичних та економічних асоціацій є необґрунтованим і додає до переліку церковні асоціації, дворянські суспільства, таємні політичні та релігійні асоціації, профспілки, а також економічні асоціації, наприклад

кооперативи (Миронов, 2014, с.145). Позиція Бориса Миронова видається достатньо аргументованою, тому у цій статті розглянуто і економічні асоціації, але нелегальні політичні об'єднання не зачіпаються, оскільки про них є ціла низка спеціальних досліджень.

Професійно-представницькі громадські об'єднання та об'єднання на основі трудових відносин.

Для взаємної допомоги й захисту своїх інтересів перед іншими зацікавленими сторонами як підприємці, так і робітники створювали представницькі та професійні організації. Організації промисловців виконували кілька функцій, зокрема узгоджували індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавали до уряду їхні колективні звернення та клопотання, інформували органи державної влади про стан розвитку галузі, брали участь із правом дорадчого голосу в роботі різних державних структур, розвивали соціальну інфраструктуру в робітничих поселеннях тощо. Функції легальних робітничих організацій були вужчі й переважно стосувалися виробничих, господарських і матеріально-помічних функцій.

Головною регіональною представницькою організацією промисловців Донбасу з середини 1870-х рр. став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (далі – З'їзд). Вищим органом З'їзду був загальний форум його учасників, який збирався раз на рік зазвичай у Харкові; фінансували З'їзд коштом його учасників. З'їзди обговорювали широке коло питань, зокрема залізничні тарифи, забезпечення підприємств робочою силою, вищу й середню технічну освіту, фінансовий кредит, страхування, відносини гірничих і гірничозаводських підприємств із земствами й місцевими аграрними спільнотами, будівництво нових залізниць тощо. Засідання з'їздів були відкриті і привселюдні (Шандра, 2016, с.137).

Протягом усієї історії З'їзду за ним наглядав уряд, щоб ці зібрання займалися тільки питаннями, безпосередньо пов'язаними з організацією гірничозаводської промисловості. З'їзди очолював призначений урядом голова, на них було багато чиновників. У роботі З'їзду брали участь також представники земських органів, залізниці, наукових і технічних товариств та великих споживачів вугілля й металу. Програму з'їздів щоразу затверджувало профільне міністерство, яке могло вносити зміни й доповнення на власний розсуд (Шандра, 2016, с.132).

На відміну від промисловців, робітникам уряд не дозволяв створювати представницькі організації. До 1905 р. легальними професійними організаціями робітників були лише робітничі артілі, споживчі товариства й товариства взаємодопомоги (допоміжні каси), тобто організації, обмежені виключно виробничими, господарськими та матеріально-помічними функціями (Прийменко, 1977, с.104, 107).

Найпоширенішою формою легальних робітничих організацій на Донбасі протягом 1870–1914 рр. були артілі – добровільні об'єднання робітників для виконання певного обсягу робіт. Артілі мали ознаки як професійних, так і поселенських спільнот, адже члени однієї артілі разом працювали, часто разом селилися й утворювали спільне господарство.

Робітничі артілі щодо функцій та організаційних принципів були схожі на сільські громади, адже обидва інститути організовували роботу і спільне господарство їхніх учасників. Вони ґрунтувалися на принципах правової рівності членів, виборності виконавчих посад і гуртової поруки. Таку подібність спричиняло те, що селяни приносили у промисловість свої інституційні звички, та й на практиці артілі буквально були створені цілими селянськими громадами (Максимов, 1911).

Однією з вимушених форм громадської організації робітників стали товариства взаємодопомоги, що виникли через відсутність системи соціального страхування. До 1903 р. обов'язкового соціального страхування втрати працездатності робітників приватних і корпоративних підприємств не було (Чистяков, 1912). Така ситуація змушувала жителів заводських і шахтарських поселень об'єднуватись у товариства взаємодопомоги, а також організувати благодійні товариства, що допомагали поселенцям, які потрапили у скрутне матеріальне становище. Товариства взаємодопомоги мали на меті ситуативно надавати матеріальну допомогу своїм членам та організувати заходи в культурно-освітній сфері. Одне з перших товариств взаємодопомоги на Донбасі – Товариство взаємної допомоги штейгерів Південної Росії, виникло 1894 р. при ст. Дебальцеве. 1901 р. в Юзівці створили Товариство взаємодопомоги прикажчиків, члени якого в разі потреби могли брати короткострокові позички. Товариство також виділяло кошти на виховання сиріт, а 1907 р. відкрило в Юзівці бібліотеку-читальню та книгарню (Стёпкин и Гергель, 2008, с.170).

Особливістю трудових відносин в Російській імперії була заборона професійних спілок робітників. Лише 1905 р. уряд дозволив робітникам створювати профспілки для захисту своїх професійних інтересів (Скворцов, 2009, с.235).

На Донбасі робітничі профспілки почали створюватись улітку 1906 р. Цього року зареєстрували профспілки Донецько-Юрїївського заводу Петровського, Маріупольського, Луганського паротягобудівного, Дружківського, Юзівського, Краматорського заводів і Горлівки. Професійні товариства робітників були досить нечисленні: членами Донецько-Юрїївського стали 200 робітників з усіх 4 500 робітників заводу, Дніпровського – 805 із 6 500 робітників, Петровського – 400 з 4 000 робітників (Прийменко, 1977, с.19, 21).

Діяльність професійних товариств робітників мала кілька обмежень. Робітникам заборонили створювати організації без дозволу, ці організації мали бути зареєстровані й діяти на основі статутів. Усі професійні товариства потрібно було обов'язково реєструвати в губернських присутствіях, що передбачало багато формальностей і часто унеможлилювало легалізацію того чи того товариства. Без спеціальних дозволів урядовців публічні збори професійних товариств були заборонені, також не можна було об'єднувати кілька професійних товариств у спілку. Тому професійні товариства робітників, створювані після 1905 р., були вузькопрофесійні, цехові (Прийменко, 1977, с.16).

Уже 1907 р. російський уряд почав згортати профспілковий рух. З середини 1907 р. профспілки переважно стали напівлегальними організаціями, які постійно натрапляли на випадки адміністративного свавілля, не маючи права організувати страйки – головну форму боротьби робітників за свої вимоги (Скворцов, 2009, с.237).

Загалом професійні спільноти робітників були слабкі. Таку ситуацію частково зумовлювали об'єктивні причини: висока плінність робітництва, тонкий прошарок професійних робітників, вороже ставлення влади до будь-яких робітничих організацій і відверте поліцейське переслідування професійних спілок.

Громадські об'єднання на основі поселенських спільнот

У багатьох заводських і шахтарських поселеннях працювали культурно-освітні та спортивні товариства, а також клуби для окремих категорій населення. Часто такі організації виникали з ініціативи та на кошти містотвірних підприємств. Наприклад, в Юзівці у 1910-і рр. були Громадське зібрання [службовців] Юзівки, Юзівське спортивне товариство, Юзівське пожежне товариство, Музично-драматичний гурток при копальні «Ветка» Новоросійського товариства, Музично-драматичний гурток при заводах і шахтах Новоросійського товариства (Куліков, 2019). Діяльність цих організацій була більш

різноманітною, ніж відображає їх назва. Деякі з них займалися благодійністю і просвітою, а також організацією дозвілля своїх членів. Але усі вони діяли за фінансової підтримки містотвірного підприємства.

Між тим, у 1890-ті роки у кількох заводських та шахтарських поселеннях з'явилися громадські об'єднання, що виходили за межі суто благодійницької або культурницької діяльності, як-от Товариство сприяння благоустрою Юзівки.

Товариство сприяння благоустрою Юзівки створила група жителів поселення на початку 1890-х років щоб об'єднати зусилля щодо набуття Юзівкою статусу міста. Фактично це Товариство становило опозицію до адміністрації Новоросійського товариства й тиснуло на державну владу, вимагаючи, щоб та обмежила гегемонію містотвірного підприємства.

Питання про статус поселення і роль його мешканців було порушено у 1890-ті роки, коли сучасники почали усвідомлювати, що Юзівка переросла статус «гірничого містечка». Економіст і статистик Євген Гаршин 1892 р. назвав Юзівський завод «справжнім нервом Донецького краю», де «б'ється пульс його промислового життя», а Юзівку за її величезний промисловий та торговельний потенціал назвав «центром промислового округу, з величезним виробництвом й торговими оборотами» (Гаршин, 1892, с.9). Водночас він порушив питання про офіційний статус Юзівки: «Юзівка, як і багато інших тутешніх пунктів скупчення робочого населення, не тільки не місто, але навіть не посад і не село». Говорячи про соціальну інфраструктуру, Є. Гаршин визнавав, що «багато чого бракує в Юзівці». На його думку, надання статусу міста й запровадження міського самоврядування мало б сприяти розвитку поселення, але середній клас був тут дуже нечисленний і слабкий, що це, на думку Є. Гаршина, ставало на заваді запровадженню форм громадського самоврядування. Поки в Юзівці не сформується власний «торгово-промисловий клас», вважав Є. Гаршин, усе в ній «залежатиме від піклування адміністрації заводу» (Гаршин, 1892, с.12).

До 1917 р. у Юзівці не було міського управління, тому вона не мала статусу міста. Надання Юзівці статусу міста обговорювали з 1893 р. на найрізноманітніших щаблях державної влади. 1894 р. десять жителів Юзівки подали в Міністерство внутрішніх справ прохання обмежити владу Новоросійського товариства в Юзівці, а 1896 р. аналогічне прохання підписали кілька сотень мешканців поселення. Щоб організувати процес набуття міського статусу, активісти створили Товариство сприяння благоустрою Юзівки (Куліков, 2019, с.76).

24 вересня 1897 р. Олександр Баторський зібрав Губернське особливе присутствіє, яке розглянуло питання про адміністративний статус Юзівки. Зібрання висловилося на користь запровадження міського статусу й перейменування Юзівки в місто «Смолянінов». Одним із головних аргументів було те, що «Юзівка являє собою частину російської землі, якою управляють не російські закони, а приписи іноземної компанії». Проте справа затягнулася, бо йшлося про приватну власність. 1908 р. вже наступний губернатор Олександр Клінгенберг надіслав міністру внутрішніх справ список 45 поселень Катеринославської губернії, які не мали громадського управління, і висловив думку, що в 32 поселеннях слушно запровадити селищне управління, а в дев'яти поселеннях – міське спрощене самоврядування. До тих дев'яти поселень належала і Юзівка.

Новоросійське товариство впродовж цієї дискусії нагадувало про принцип непорушності права приватної власності й наполягало на тому, що міське оподаткування не зможе компенсувати видатки на утримання міста.

Суперечки про доцільність надання Юзівці міського статусу тривали до 1917 р., коли Юзівка отримала його розпорядженням Тимчасового уряду. У липні 1917 р. в місті відбулися вибори органів міського самоврядування: були обрані міський голова та інші представники виконавчої влади, а розв'язання господарських питань у Юзівці відтоді перейшло від Новоросійського товариства до компетенції міської думи (Куліков, 2019, с.76-77).

Дискусія і висновок

Таким чином, у заводських і шахтарських поселеннях були самоврядні організації, як-от споживчі кооперативи, культурні і спортивні гуртки та клуби, організації матеріальної допомоги, однак кожна з цих організацій об'єднувала лише невелику частину мешканців робітничих поселень. Лише гірничопромисловці мали регіональну самоврядну організацію, але її пильно контролювала державна влада.

Найбільшими організаціями, що об'єднували велику кількість мешканців заводських та шахтарських поселень, були містотвірні підприємства, однак вони не були зацікавлені творити громадянські суспільства в належних їм поселеннях. Навпаки, такі підприємства за підтримки державної влади перешкоджали виникненню репрезентаційних громадських об'єднань, побоюючись їхньої політизації. Фрагментація суспільства створювала для містотвірних підприємств деякі проблеми: між групами жителів тривали приховані й відкриті конфлікти, проте спільні переваги брали верх. Компанії застосовували принцип «розділяй і володарюй», використовуючи міжгрупові суперечки, щоб зміцнити свою владу. Для підвищення лояльності мешканців промислових поселень, а також з рекреаційною метою, містотвірні підприємства ініціювали створення культурно-просвітницьких та матеріально-допоміжних організацій. Але тримали їх під пильним контролем, щоб ті не виходили за передбачені статутами функції.

Крім консервативної позиції містотвірних підприємств та держави, утворення громадських об'єднань гальмувала висока мобільність населення промислових поселень. Жителі промислових поселень не могли сформувати спільні інтереси через високу плінність робітників. Більшість із них дивилися на своє перебування в заводських і шахтарських поселеннях як на тимчасове. У таких умовах не встигали виникнути міцні соціальні зв'язки та взаємодії, а натомість переважали ситуативні інтереси.

Незважаючи на такі несприятливі умови, у кількох заводських та шахтарських поселеннях виникли самоврядні громадські об'єднання незалежні від містотвірних компаній, а то й опозиційні до них. «Товариства благоустрою» об'єднали тих громадян, які боролись за юридичне обмеження влади містотвірних підприємств і надання промисловим поселенням статусу міст з відповідними правами міського самоврядування. Використовуючи сучасний політичний евфемізм, ці організації були «системною» опозицією. Вони використовували напружені стосунки між державними відомствами і апелювали до політичних опонентів Гірничого департаменту Міністерства торгівлі й промисловості. Додатковим аргументом, до якого вдавались опозиційні об'єднання, був іноземний статус багатьох містотвірних підприємств. Товариства благоустрою вказували на «ненормальність» ситуації, коли іноземні компанії управляли російськими поселеннями. Вони закликали урядовців до прояву патріотизму й обмеження влади іноземців. І ці заклики мали успіх, особливо у періоди патріотичних піднесень, пов'язаних із масштабними військовими компаніями.

Спроби місцевих активістів вивести промислові поселення з-під влади корпорацій зазнали невдачі. Ішлося про поселення на територіях, що перебували у власності

підприємств, які ті добровільно не збиралися віддавати. Складним було також питання про фінансове забезпечення майбутніх міст, адже основні витрати на соціальну інфраструктуру здійснювали містотвірні підприємства. Тільки 1917 р. постановою Тимчасового уряду Юзівка разом із кількома іншими заводськими та шахтарськими поселеннями Донбасу отримала статус міста. На той час більшість підприємств або помітно скоротили, або зовсім припинили виробництво, а отже, втратили свою політичну та економічну могутність. До цього підприємства всіляко опиралися зазіханням на їхню владу в робітничих поселеннях. Однак сам факт виникнення опозиційних груп населення, які відкрито боролися за зменшення впливу компаній, свідчить про обмеженість влади містотвірних підприємств.

Заводські та шахтарські міста не були «територією свободи», адже порівняно слабкий вплив державної влади компенсували влада й контроль корпорації. Водночас такі поселення не були місяцями «промислового феодалізму» з повним підкоренням робітників абсолютній владі корпорації. Навіть у найбільш контрольованих робітничих поселеннях влада містотвірного підприємства не була абсолютна. Попри політичний та економічний контроль у робітничих поселеннях містотвірні підприємства мусили шукати компроміс з робітниками, представниками регіональної влади та іншими місцевими спільнотами.

Відповідь на питання «чи сформувався в заводських та шахтарських поселеннях громадянське суспільство» залежить від критеріїв, за якими дослідники визначають поняття громадянського суспільства. Матеріали, наведені у даній статті показують, що навіть застосовуючи «обережні» критерії, у заводських та шахтарських поселеннях можна простежити елементи громадянського суспільства. Інше питання – наскільки зрілим і активним воно було. Навіть у Юзівці, найбільшому робітничому поселенні, громадські об'єднання були нечисленними, сегрегованими, і охоплювали лише незначну частину населення поселень. Чимало з них виникли за ініціативи зверху і перебували під корпоративною опікою. Вони не грали значної політичної ролі й не змогли замінити силове вирішення трудових конфліктів.

Ба більше, громадянське суспільство, мабуть, не варто зводити виключно до добровільних асоціацій і необхідно також розглянути інші його прояви. Але очевидно, що суспільства заводських та шахтарських поселень, а також їх відносини з містотвірними підприємствами були більш складними та суперечливими, ніж їх зазвичай описують історики. Що свідчить про перспективність подальшого дослідження цієї проблематики.

Бібліографічний список

- Бредли, Д. и др., 2011. *Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.* Москва: РОССПЭН.
- Гаршин, Е.М., 1892. *Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе.* Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова.
- Куліков, В., 2019. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.* Харків: Видавництво Харківського національного університету.
- Максимов, В.М., сост., 1911. *Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности.* 2-е изд. Москва: Юрист.

- Миронов, Б.Н., 2008. Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднеимперской России. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 11(3), с.164–174.
- Миронов, Б.Н., 2014. Гражданское общество в позднеимперской России: было или не было? *Общественные науки и современность*, 1, с.141–150.
- Приيمنко, А.И., 1977. *Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 г. – февраль 1917 г.)*. Киев-Донецк: Вища школа.
- Скворцов, С.С., 2009. Особенности становления профсоюзного движения в России: профсоюз как способ социальной интеграции рабочего класса. *Вестник Бурятского государственного университета*, 14, с.234-238.
- Стёпкин, В.П. и Гергель, В.И., 2008. *Полная история Донецка: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Апекс.
- Чистяков, И.И., 1912. *Страхование рабочих в России: опыт истории страхования рабочих, в связи с некоторыми другими мерами их обеспечения*. Москва: Печатня А. И. Снегиревой.
- Шандра, І.О., 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.)*. Харків: Майдан.
- Borges, M.J. and Torres, S.B., 2012. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. In: M.J. Borges and S.B. Torres, eds. *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New Yourk: Palgrave Macmillan, pp.1-40.
- Bradley, J., 2009. *Voluntary associations in tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674053601>
- Sandström, J. and Persson, C., 2021. Corporate paternalism on the rocks: a historical analysis of power relations in a mining town. *Management & Organizational History*, [online] pp.1-21. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17449359.2021.1977142?src=>> [Accessed 20 September 2021]. DOI:10.1080/17449359.2021.1977142

References

- Borges, M.J. and Torres, S.B., 2012. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. In: M.J. Borges and S.B. Torres, eds. *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New Yourk: Palgrave Macmillan, pp.1-40.
- Bradley, J. et al., 2011. *Samoorganizatsiia rossiiskoi obshchestvennosti v poslednei treti XVIII – nachale XX v. [Self-organization of thje Russian society in the late 18 and early twentieth century]*. Moscow: ROSSPEN. (in Russian).
- Bradley, J., 2009. *Voluntary associations in tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674053601>
- Chistyakov, I.I., 1912. *Strakhovanie rabochikh v Rossii: opyt istorii strakhovaniya rabochikh, v svyazi s nekotorymi drugimi merami ikh obespecheniya [Insurance of workers in Russia: experience of the history of insurance of workers, in connection with some other measures of their provision]*. Moscow: Pechatnia A. I. Snegirevoi. (in Russian).
- Garshin, E.M., 1892. *Otchet o poezdke na Yuzovskiy zavod i poputnye zametki o tekhnicheskoy obrazovanii v Donetskoy kamennougolnoy rayone [Report on a trip to the Yuzovsky plant and incidental notes on technical education in the Donetsk coal region]*. Saint Petersburg: Tip. V. Demakova. (in Russian).

- Kulikov, V., 2019. *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poseleenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* [Enterprises and society in the company towns of the Donbas and Dnieper region]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. (in Ukrainian).
- Maksimov, V.M. compiler, 1911. *Zakony o tovarishchestvakh. Aktsionerneye obshchestva, tovarishchestva na payakh, togovye doma, arteli i dr. Poryadok ikh uchrezhdeniya i deyatelnosti* [Laws on partnerships. Joint-stock companies, partnerships on shares, trading houses, artels, etc. The order of their establishment and activity]. 2nd ed. Moskva: Yurist. (in Russian).
- Mironov, B.N., 2008. Dobrovolnye assotsiatsii i grazhdanskoe obshchestvo v pozdneimperskoy Rossii [Voluntary associations and civic society in the late imperial Russia]. *Zhurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii*, 11(3), pp.164–174. (in Russian).
- Mironov, B.N., 2014. Grazhdanskoe obshchestvo v pozdneimperskoy Rossii: bylo ili ne bylo? [Civil society in late imperial Russia: was or was not?]. *Social Sciences and Contemporary World*, 1, pp.141–150. (in Russian).
- Priyenko, A.I., 1977. *Legalnye organizatsii rabochikh Yuga Rossii v period imperializma (1895 g. – fevral 1917 g.)* [Legal organizations of the workers of the South of Russia in the period of imperialism (1895 - February 1917)]. Kyiv-Donetsk: Vishcha shkola. (in Russian).
- Sandström, J. and Persson, C., 2021. Corporate paternalism on the rocks: a historical analysis of power relations in a mining town. *Management & Organizational History*, [online] pp.1-21. Available at: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17449359.2021.1977142?src=>>> [Accessed 20 September 2021]. DOI:10.1080/17449359.2021.1977142
- Shandra, I.O., 2016. *Predstavnytski orhanizatsii burzhuzii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)* [Representative organizations of the bourgeoisie of the Ukrainian provinces (1861–1919)]. Kharkiv: Maidan. (in Ukrainian).
- Skvortsov, S.S., 2009. Osobennosti stanovleniya profsoyuznogo dvizheniya v Rossii: profsoyuz kak sposob sotsialnoy integratsii rabocheho klassa [Features of formation of trade-union movement in Russia: trade union as a way of social integration of the working class]. *Vestnik of the Buryat State University*, 14, pp.234-238. (in Russian).
- Stepkin, V.P. and Gergel, V.I., 2008. *Polnaya istoriya Donetska: istoriko-kraevedcheskiy ocherk* [A complete history of Donetsk: a historical and local history essay]. Donetsk: Apeks. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 02.10.2021 р.

V. Kulikov

CIVIC ASSOCIATIONS IN COMPANY TOWNS OF THE DONBAS (1870–1917)

The article is about legal, civic associations established by the residents of company towns of the Donbas in the late nineteenth and early twentieth century. Broadly accepted definitions of company towns highlight such characteristics as the spatial isolation of the settlement, residential segregation, the dominance of a single industry, and the social and cultural infrastructure developed by the company. Scholars most often emphasize the dependence of the residents on the business as the main feature of the company town. The firm in most company towns operated not only as an employer but also as a landlord and provider of services and goods for the workers. Consequently, working and non-working spaces and activities equally became the concern of its administration. Researchers have pointed out the unprecedented power of the company over their

employees, and they tend to view even welfare programs and urban planning through the prism of constructing a loyal, that is, fully controlled society.

The article demonstrates that civic association existed in the company towns despite the conservative (and sometimes reactionary) attitude of town-forming enterprises and the government. Most of such associations were initiated and supported by the enterprises, which allows them to control the former. However, some company towns managed to establish civic organizations aimed to limit corporate power. They used conflicts between more powerful stakeholders, such as the enterprises, the government, local political elites, to endorse their agenda. Their success was moderate. Nevertheless, even the presence of such organizations already indicates the limited power of town-forming enterprises and gives evidence for civic society in the largest company towns of the Donbas.

Company towns in the Donbas were not lands of absolute freedom since the relatively modest presence of the central government was compensated by the corporate power. At the same time, such settlements could not be characterized as places of total suppression. Even in the most controlled company towns, the power of the town-forming enterprises was not absolute. Despite having political and economic control in such settlements, town-forming enterprises had to compromise with workers, representatives of regional authorities and local communities.

Keywords: *company towns, Donbass, Iuzovka, industrial capitalism, civic associations*

УДК 26 (477.62)

І. Г. Луковенко

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ МАРИУПОЛЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядаються особливості організаційно-управлінського устрою єврейської спільноти Маріуполя в релігійних, соціальних, культурних аспектах. Уточнено та розширено знання про функціонування маріупольських синагог. Аналізується роль та функціональні обов'язки таких елементів управління громадою, як духовне правління, а також інститут казенного та духовного рабинів, релігійні та соціальні напрямки діяльності.

Ключові слова: *релігійне життя, єврейська спільнота, духовне правління, казенний рабин, духовний рабин, синагога, молитовний будинок, Приазов'я.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-31-32-52-61

Поліетнічність та поліконфесійність Маріуполя та Приазов'я в цілому неможливо уявити без єврейської громади, чия історія в регіоні нараховує як мінімум 160-170 років. Особливості життя цієї етноконфесійної групи обумовили її відмінності, специфіку організації та функціонування спільноти в умовах інокультурної поліконфесійності та поліетнічності. І хоча Приазов'я не було регіоном традиційного проживання євреїв, на відміну від Західної України та Білорусі (саме остання була переважним джерелом поповнення єврейської спільноти нашого краю), єврейська громада вписалася в етнокультурний та релігійний ландшафт регіону та стала невід'ємним її елементом.